

Moderní geopolitické teorie v USA

MARTIN KUPKA

Pro většinu lidí je pojem *geopolitika* spojen s pejorativním zabarvením a velmi často se jim vybaví expanzionistické snahy Německa, které vyvrcholily ve dvou světových válkách, neboť geopolitika bývá primárně chápána jako německá věda, která se vždy snažila hledat teoretické ospravedlnění praktické mocenské zahraniční politiky tohoto státu. Ovšem geopolitika není spojena pouze se jmény *Friedricha Ratzela* či *Karla Haushofera*. Velmi významné geopolitické teorie vznikly i v jiných regionech, a to zejména ve Spojených státech.

V této stati se zaměřím hlavně na moderní geopolitické teorie v USA, přičemž slovo *moderní* je nutné chápat jako časové vymezení, ohraničující období přibližně od konce druhé světové války do současnosti. Pro toto období je charakteristické, že většina prací z oblasti teorie mezinárodních vztahů (a tedy i geopolitických) vzniká právě ve Spojených státech. Geopolitiku přitom chápu jako vědu, která se snaží vysvětlovat zákonitosti mezinárodních vztahů pomocí geografie a primárně se zabývá tématy, která se nacházejí na rozhraní mezi sociálním a přírodním prostředím člověka.¹

Následující stať je rozdělena do dvou oddílů. V prvním z nich budou popsány nejvýznamnější americké bipolární geopolitické teorie, které vycházejí ze soupeření velmocí – USA a SSSR – v období studené války, přičemž ostatní aktéři mezinárodních vztahů jsou odsunuti spíše do pozadí. Kořeny bipolarity, i když odlišné od bipolarity studené války, nalezneme rovněž v některých předválečných geopolitických teoriích, které budou v úvodu tohoto oddílu stručně popsány, neboť jsou důležitým „odrazovým můstkem“ pro vývoj americké geopolitické vědy po druhé světové válce. Druhý oddíl obsahuje multipolární, respektive pluralistické americké geopolitické koncepce, které – zjednodušeně řečeno – považují mezinárodní vztahy za interakci většího počtu států, či dokonce jednotlivců, sociálních skupin nebo nadnárodních seskupení. Pluralistické geopolitické myšlení na rozdíl od bipolárního nevyjadřuje snahu o centralizaci nebo o globalizaci, nýbrž je spojeno s alternativními geopolitickými procesy jako např. s odstředivými a emancipačními tendencemi periferních oblastí a s rostoucí regionalizací a heterogenitou geografického prostoru.

I. BIPOLÁRNÍ GEOPOLITICKÉ TEORIE

Abychom se mohli blíže seznámit s moderními geopolitickými teoriemi v USA, musím se nejprve stručně zmínit o určitých teoretických východiscích, z nichž pozdější geopolitické koncepty vycházely. S jistým zjednodušením lze tvrdit, že americká geopolitika „stojí“ na základech klasických geopolitických teorií Američana *Alfreda T. Mahana*, Němce *Karla Haushofera* a zejména pak Angličana *Halforda J. Mackindera*, jehož dílo na dlouhou dobu ovlivnilo další vývoj geopolitické vědy v mnoha zemích světa a stalo se výzvou pro mnohé představitele praktické mezinárodní politiky.

Mackinderův Heartland

Geopolitická koncepce *Halforda J. Mackindera* (1861–1947) je založena na principu *bipolarity mezi Východem a Západem*, který autor spojuje s Mahanovou a Haushoferovou *dichotomií mezi mořskou a pozemní mocí*. Počátek této bipolarity Mackinder vidí ve válkách mezi Řeky a Peršany; od této doby se mu jeví „konflikt mezi námořníky a suchozemci“ (respektive mezi Západem a Východem) jako nejtrvalejší charakteristika evropské historie. Po řecko-perských válkách začíná převládat konflikt křesťanství s islámem. S nárůstem geografických znalostí se Evropě postupně začínají otevírat i další světy, jež leží ještě dále na východ. Hlavní nebezpečí pro centrum mořské moci (evropské atlantické stá-

ty) však i po velkých námořních objevech, které vedly ke zmapování všech světových moří a oceánů, leželo vždy na východě. Starý strach z islámu se tak zvětšil i o strach z dalších východních států. V 19. století sice Evropou „hýbaly“ konflikty pramenící z rivality velkých evropských mocností, ovšem největší nebezpečí starý kontinent hledal jako vždy na východě. Koncept výše popsané bipolarity získal popularitu v anglosaských zemích, a to zejména ve Velké Británii. Tato země byla v té době největší koloniální velmocí a kontrolovala prakticky všechny „klíče“ k oceánským cestám, snad s výjimkou Panamského průplavu. Ruské impérium bylo největším pevninským státem a zabíralo tehdy jednu šestinu souše. Soupeření mezi oběma velmocemi bylo někdy nazýváno bojem velryby s ledním medvědem. Ve Velké Británii vládla v 19. století dost silná rusofobie. V Timesech na konci století se např. psalo: „*V oblasti od hranic s Uherskem až po Nepál a Barmu ruský démon straší a obtěžuje lidské pokolení a horlivě páchá své zlomyslné lsti, aby týral toto pracovitě a mírumilovně impérium*“ (zde jde zejména o asijskou část britského impéria).²

Jedním z nejdratičtějších výsledků první světové války byl pád ruské říše a nedlouho poté vznik Sovětského svazu. Mackinder v tom vidí *geopolitickou kontinuitu* a varuje svět před tím, že ideologie carismu a Svaté Rusi byla pouze nahrazena ideologií komunismu a leninismu a že SSSR je vlastně stará mocnost v novém přestrojení. Podle jeho názoru usiluje rovněž o dominanci ve světové politice. Evropané by se měli ideologie šířené z této země obávat stejně, jako se v minulosti museli mít na pozoru před nájezdy kočovníků z oblastí Asie (ruské říše). Mackinder varuje před geografickou spojitostí mezi mongolskou říší, ruským impériem a SSSR a říká, že vůdci Komunistické internacionály nejsou Evropané, ale Skytové skrývající se pod slovanskou maskou.³ Rusové jsou tedy dědici orientální tradice nomádských kmenů, což vždy do značné míry ovlivňovalo jejich domácí i zahraniční politiku.

Již v roce 1904, o mnoho let dříve před vznikem SSSR, přichází Mackinder s *koncept Heartlandu*, kterou uveřejňuje v článku *The Geographical Pivot of History*. Pozemní mocnosti (jejichž centrem byla vždy Asie) podle jeho názoru odvozují svou sílu z velikosti teritoria, které zaujímají. Asie je největším kontinentem, a proto musí být „domovem“ největších pozemních mocností. Největší zdroj jejich síly leží v rozlehlé oblasti centrální Asie, kterou autor nazývá *Pivotem* (ústředním bodem, geografickou osou dějin). Do této oblasti nemá mořská moc prakticky žádný přístup, protože všechny řeky z ní tečou buď do vnitřních moří a jezer, nebo do zamrzajícího Severního ledového oceánu. Proto se Mackinderovi jevila tato oblast jako nezranitelná pevnost, odtud mohla vycházet síla pozemní moci. V minulosti byla místem vzniku stepních impérií, která byla ovládána kočovnými kmeny. Potíže geografického a sociálně-ekonomického rázu se v těchto společnostech řešily většinou vojensky, kočovníci napadali bohaté přímořské oblasti v Asii, nebo vedli série invazí do Evropy.

Po skončení první světové války Mackinder svou koncepci Pivotu dále rozvíjí. Pivoť je v jeho práci z roku 1919 *Democratic Ideals and Reality* nahrazen *Heartlandem* a jeho rozsah podstatně zvětšen (o horní toky čínských a indických řek spolu s povodím Baltu a Černého moře). Kromě základních geografických charakteristik (nedostupnost oblasti pro mořskou moc atd.), prakticky shodných s charakteristikami Pivotu, autor uvádí další důležitý faktor, kterým je obrovský ekonomický potenciál této oblasti – velká zásoba potravin a nerostného bohatství. Tato skutečnost je rozhodující pro faktické přiznání dominance Heartlandu nad celým světem. Heartland má totiž podle Mackinderova názoru potenciál potřebný k tomu, aby se stal mocenským centrem světa. Na rozdíl od Mahana, který pokládal za silnější mořskou moc, Mackinder vidí nové možnosti rozvoje pozemních oblastí. Základní klíč k jejich rozvoji spatřoval v budování moderního systému komunikací, což na počátku 20. století znamenalo stavět železnice. Rozvoj železnice podle jeho názoru neměl nikde takový efekt jako právě v oblasti Heartlandu. Jde např. o stavbu transsibiřské magistrály, která otevřela možnost rozvoje sibiřského regionu. Tato železnice sice nemohla být plně využita při válce Ruska s Japonskem, ale např. do období po bolševické revo-

luci její strategický význam vzrostl, což Mackinder dokazuje na příkladu československých legií. Je si vědom i rozvoje letectva, které považuje za zbraň pozemní moci proti mořské moci. Podle Mackinderova názoru na počátku 20. století končí 400 let trvající kolumbovská epocha, kdy měl námořník navrch nad stepním jezdcem, a iniciativu teď přebírá pozemní moc. Postkolumbovská doba umožňuje rozvojem nové dopravní technologie nový přesun v síle velmocí zpět ve prospěch těch, které se opírají o vnitrozemí.⁴

Kolem Heartlandu se podle Mackinderova názoru vytvořily dva další hlavní geopolitické pásy. Tím prvním je *Inner Crescent* neboli *Vnitřní půlměsíc*, zahrnující zbytek Eurasie s výjimkou Velké Británie a Japonska. Druhým pásem je pak *Vnější (ostrovní) půlměsíc*, *Outer Crescent*, který je tvořen Velkou Británií, Afrikou, Austrálií, Spojenými státy, Kanadou a Japonskem. Pro světovou politiku jsou důležité vztahy mezi těmito třemi regiony a vztah Heartlandu ke své okrajové západní části – k východní Evropě. Jestliže bude totiž východní Evropa ovládnuta jedinou mocností, může tato mocnost ovládnout celý Heartland, tedy kdo vládne východní Evropě, ovládá Heartland. Dále platí, že kdo vládne Heartlandu, ovládá *Světový ostrov* (rozumí se jím Eurasie spolu s Afrikou). A nakonec kdo ovládá Světový ostrov, ten vládne celému světu.

Jaký měla Mackinderova teorie Heartlandu, respektive vztahu mezi nejdůležitějšími regiony světa, vliv na tehdejší světovou politiku? Mackinder vidí v expanzionistických tendencích Německa během první světové války snahu zajistit si kontrolu nad východní Evropou a ovládnout Heartland. Na tomto místě je důležité se zmínit o tom, že Mackinder nezavádí nezbytnou korelaci Heartlandu s Ruskem. Rusko je podle jeho názoru pouze současným „majitelem“ této oblasti, v budoucnu to však nemusí být právě tento stát. Zatímco státy vznikají a zanikají, Heartland je neměnnou geografickou realitou, která ovlivňuje dějiny. Heartland by však nepřestal existovat, i kdyby se mocenská rovnováha zvrátila ve prospěch státu Osy. Takový stát by pak na základě ovládnutí Heartlandu mohl ovládnout celý svět. Největším nebezpečím by bylo, kdyby se Německo spojilo s Ruskem. Z těchto skutečností Mackinder vyvodil doporučení adresované politikům vítězných mocností, kteří určovali nové hranice v Evropě na versailleské konferenci, tj. požadavek vytvořit nárazníkovou oblast ve východní Evropě. A skutečně pak vznikl *cordon sanitaire*, jenž oddělil Německo od Heartlandu. Byla to skupina malých nezávislých států, mezi něž patřilo i Československo. Tyto malé nezávislé státy (dohromady s něco víc než šedesáti miliony obyvatel) se podle Mackinderova názoru stanou dostatečnou zárukou, aby udržely rovnováhu ve východní Evropě, ovšem za přispění Společnosti národů.

Východní Evropa jako vstupní brána do Heartlandu se zdá Mackinderovi v porovnání se západní Evropou politicky velmi nestabilní. Západní Evropa je tvořena stabilními a soběstačnými státy, národy, které jsou na sobě nezávislé, zatímco východní Evropu sužují nevyřešené otázky týkající se vztahu Germánů a Slovanů (Germáni chtějí Slovanů ovládat). Představitelé vítězných mocností by měli tyto problémy řešit tím, že toto pásmo nestability nebude rozděleno pouze na dvě části (mezi Německo a Rusko), ale že zde vznikne i výše zmíněná třetí oblast, která bude hrát roli nárazníkového pásma mezi oběma velmocemi. Revoluce v Rusku způsobila velký chaos a velmi špatnou sociální situaci jeho obyvatel, a proto této zemi hrozí podle Mackinderova názoru nebezpečí, že lidé, volající po autokratické vládě, budou schopni akceptovat i „německý pořádek“. Proti tomuto „pojítku nedemokratičnosti“ mezi Němci a Rusy mohou vystupovat demokratičtější národy východní Evropy, k nimž Mackinder řadí na prvním místě Čechy a Slováky. „*Vezměme si za příklad Čechy. Nevystoupili odhodlaně proti bolševismu a neprokázali svou národní velikost za obdivuhodných podmínek v Rusku? Neprokázali výjimečnou politickou schopnost při opětovném vybudování a správě svého státu, ačkoli je téměř celý obklopen Němci a Maďary? Nedodali svému státu charakter učnosti a moderního průmyslu? Oni nebudou nikdy postrádat vůli ke spravedlnosti a ke své nezávislosti.*“⁵

Jestliže se vývoj světové politiky v období mezi dvěma světovými válkami vcelku shoduje s Mackinderovou geopolitickou teorií, i když by se dalo pochybovat o velikosti role,

kerou v té době hrál v mezinárodních vztazích SSSR, není tomu tak v případě druhé světové války. Druhá světová válka není v souladu s dichotomií mezi mořskou a pozemní mocí. Velká aliance v sobě totiž spojuje oba historické protivníky, aby bylo možné porazit hybrid, který měl částečně charakteristiky obou mocí a ohrožoval je. Druhá světová válka poukazuje i na křehkost tvrzení o důležitosti východní Evropy pro ovládnutí Heartlandu. Nacistické Německo nejen ovládalo celou východní Evropu, ale jeho armáda stála i na břehu Volhy – u brány do Asie –, a přece se dokázaly síly Heartlandu zkonsolidovat a dovést boj až do vítězného konce. Mackinder si však tato fakta uvědomuje a ke konci druhé světové války v roce 1943 prezentuje v časopise *Foreign Affairs* třetí (konečnou) verzi své teorie, která svým způsobem odrážela jak tehdejší spojenectví tří mocností protifašistické koalice, tak i nové rozložení světových geopolitických regionů. Autor byl v té době již přesvědčen o tom, že Sovětský svaz nejen zvítězí nad Německem, ale že zároveň vzroste jeho mocenské postavení ve světě. „Ovládne-li Sovětský svaz Německo, stane se z něj největší pozemní velmoc na světě. Navíc bude mocností ve strategicky nejsilnější obranné pozici, protože Heartland je největší přírodní pevnost na světě.“⁶ Mackinder je přesvědčen o tom, že Heartland neztratil nic na své důležitosti. Tato nejrozlehlejší rovinatá oblast světa podle jeho názoru nadále vlastní obrovský potenciál obyvatelstva a přírodního bohatství.

Autor nepochyboval o síle SSSR, ale předpokládal i mocenský vzestup Spojených států. Svět se mu rozpadá do dvou regionů. Centrem prvního z nich je znovu upravený, tentokrát zmenšený Heartland, který je ovládán Sovětským svazem. Centrem druhého regionu je tzv. *Midland Ocean* (Vnitrozemský oceán), což je oblast severního Atlantiku (zatímco jižní Atlantik, Indický a Tichý oceán jsou součástí *Great Ocean – Velkého oceánu*). Kolem *Midland Ocean* existuje velká kulturní komunita – *Ameroevropa* – v čele s USA, která je schopná čelit Heartlandu. Zároveň takovéto rozmístění dvou světových mocenských center vyřeší i problém poraženého Německa: „Dvě spřátelené a navzájem si rovnocenné síly by měly být vždy připraveny provést nezbytnou akci. Pak bude žít Německo neustále pod hrozbou okamžité války na dvou frontách, poruší-li dohody, které mu budou zakazovat jakékoli přípravy na válku.“⁷ Dichotomie mezi mořskou a pozemní mocí tak bude moci být podle Mackinderova názoru překonána. Pokud nebudou obě mocí spolupracovat, nemusí to pro svět nevyhnutelně znamenat katastrofu, neboť přirozená rovnováha sil povede k tomu, že žádná z obou entit nebude moci ovládnout celý svět. Tento poslední scénář Mackinderova rozdělení světa je tedy v porovnání s předchozími pro Západ a vlastně i pro celý svět mnohem optimističtější, jak lze zajisté usoudit i z názvu publikovaného článku (*Kulatý svět a vítězství míru*), který končí slovy: „V rovnováze bude svět lidí. A šťastný, protože bude vyvážený a tedy svobodný.“

Spykmanův Rimland

Na Mackinderův odkaz jako první bezprostředně navazuje Američan *Nicolas J. Spykman* (1893–1943). Ten zastával spíše realistický pohled na mezinárodní vztahy, a to na rozdíl od Mackindera, u něhož se v jeho posledním článku projevil posun k idealismu. Ve Spykmanově pojetí geopolitika zkoumá pohyb moci a síly v geografickém prostoru, přičemž zemský povrch či geografie slouží k plánování války a území státu je základnou, z níž jsou podnikány válečné akce, jakož i strategickou pozicí, kterou stát zaujímá během přechodného období klidu zbraní, které se nazývá mír. Geografie je podle Spykmanova názoru „nejzákladnějším faktorem v zahraniční politice státu, neboť je nejstálejší“, jak tento autor napsal ve své práci *America's Strategy in World Politics, The United States and the Balance of Power* z roku 1942.

Ve své práci *The Geography of the Peace*, která vyšla po jeho smrti v roce 1944, Spykman zachovává víceméně Mackinderovo rozdělení světa. Centrum moci však podle jeho názoru neleží v Heartlandu ani ve světě mořské moci. Je to oblast ležící mezi světy mořské a pozemní moci, která se nazývá *Rimland*. Tento region zahrnuje mj. celý evropský poloostrov, Arábii, indický subkontinent a Dálný východ. Na tomto místě si též povšim-

něme podobnosti Rimlandu s Mackinderovým Vnitřním pŕlměsícem. Historickým cílem mořské i pozemní moci vždy byla snaha o kontrolu této oblasti. V budoucnu bude podle Spykmanova názoru možné, že celé oblasti bude dominovat pouze jediná velmoc a že se sjednocený eurasijský Rimland stane její základnou pro ovládnutí celého světa. Ovládnutí Rimlandu jedinou mocností bude znamenat velký přesun v globální rovnováze sil mezi oběma antagonistickými mocemi, neboť tato oblast (nikoli tedy Heartland) poskytuje největší potenciál pro dominanci nad celým světem, a proto je tato oblast z globálního geopolitického hlediska nesmírně důležitá. Spykmanův slogan tedy zní: „*Kdo kontroluje Rimland, ovládá Eurasii; kdo ovládá Eurasii, kontroluje osudy světa.*“⁸

Nicolas Spykman se obává, aby eurasijský Rimland neovládla moc Heartlandu. Spojené státy a Velká Británie tedy musejí podle jeho názoru vyvinout společné úsilí při zadržování pronikání SSSR do této oblasti. Musejí zabránit spojení mocenských center Starého světa, která se nacházejí v eurasijském Rimlandu. Autor si je velmi dobře vědom, že Velká Británie vyjde z války velmi oslabena, a proto nebude schopna v soupeření o asijský Rimland sama čelit Sovětskému svazu. Spojené státy se však ocitnou v postavení nejsilnější světové mocnosti, která bude schopna Velké Británii efektivně pomáhat. Zahraniční politika USA bude muset reagovat na novou geopolitickou realitu a bude muset definovat své zájmy i v pro Američany vzdáleném Rimlandu, nikoli se vracet k předchozí politice izolacionismu.

Nakolik brali američtí představitelé Spykmanova doporučení vážně, je diskutabilní, nicméně se zdá, že zde jistý nepřímý vliv byl. Praktickou realizaci Spykmanovy teorie v americkém zahraničněpolitickém kurzu můžeme hledat ve vzniku bezpečnostního systému rimlandské oblasti. V roce 1949 vznikl vojenský pakt NATO, který pokrýval větší část evropského Rimlandu. V roce 1951 uzavírají Spojené státy s Japonskem mírovou smlouvu, v témže roce vzniká i pakt ANZUS, v roce 1954 pakt SEATO a Bagdádský pakt, který se později přeměnil na alianci CENTO, a v roce 1971 pakt ANZUK. Obě berlínské krize, války v Koreji a ve Vietnamu můžeme též chápat jako součást boje o Rimland. Doktrínu *zadržování* lze interpretovat jako snahu bránit Sovětskému svazu, aby se stal hegemonelem v Rimlandu.⁹

Geopolitika D. W. Meiniga

V roce 1956 přichází s kritikou Mackinderovy a Spykmanovy geopolitické teorie profesor Utahské university *Donald W. Meinig*. V časopise *The Western Political Quarterly* publikuje článek *Heartland and Rimland in Eurasian History*, v němž přináší nový pohled na tyto kategorie a upravuje je podle svých kritérií. Tvrdí, že tato kritéria musejí vycházet ze skutečného funkčního vztahu mezi geografii a člověkem, nikoli pouze z geografie samotné. Jinými slovy řečeno, ačkoli geografie má nepochybně trvalý vliv na lidskou společnost, druhým základním faktorem, který ovlivňuje člověka, je jeho charakter. Lidským charakterem či „lidskou přirozeností“ rozumí Meinig kulturní charakteristiky, kterými se vyznačují různá sociální či národní seskupení lidí. Tyto kulturní faktory jsou dynamické, a proto nelze jednoduše tvrdit, že každý stát má svůj neměnný stereotyp chování a jednání (např. ve vztahu k moři či ke kontinentálním oblastem), jak se domníval Mackinder. Koncepty Heartlandu a Rimlandu je proto podle Meinigova názoru nutné definovat přesně nejen podle geografických, ale i kulturních kritérií.

Jak víme, Mackinder a Spykman rozdělili Eurasii na tři strategické oblasti: 1) *Heartland*, 2) *Vnitřní pŕlměsíc* (Mackinder) nebo *Rimland* (Spykman), 3) *Vnější pŕlměsíc* (Mackinder) nebo *Okrajová moře* (Spykman). Na základě svých kritérií Meinig nabízí rozdělení Eurasie na pět částí: 1) *Heartland*, 2) *Kontinentální Rimland*, 3) *Mořský Rimland*, 4) *Vnější ostrovy*, 5) *Vnitřní ostrovy*. Do Heartlandu zahrnuje tu část stepního a pouštního pásma Eurasie, které je na západě ohraničeno povodím Volhy a Kaspickým mořem, na severu jižním okrajem pásma severských lesů, na východě výše položenými oblastmi, které představují okraj čínského historického kulturního regionu, a na jihu téměř

souvislým pásmem pohoří, rozprostírajícím se od Sichuanu až k jižnímu okraji Kaspického moře. Takto definovaný Heartland se autorovi jeví jako stabilní a funkční i v současnosti. Fyzické podmínky (snad s výjimkou Tibetské plošiny) umožnily v této oblasti rozvoj podobných kultur, které se vyznačují vysokou mobilitou a bohatostí vzájemných vztahů. Ekonomické charakteristiky těchto kultur jsou též podobné: orientace na pastevectví, chov stejných zvířat, pěstování stejných plodin, podobné zemědělské postupy. Tento region je heterogenní pouze z hlediska náboženství a jazyka, což však neohrožuje jeho funkční jednotu. Navíc je opravdovým srdcem eurasijského kontinentu. Jeho umístění umožňuje šíření tlaku všemi směry do ostatních částí kontinentu. Nejmarkantnějším příkladem byl tlak Mongolů ve 13. století, kteří pronikali až na Moravu, do Maďarska, do Malé Asie, do Sýrie, do Perského zálivu, k hornímu toku Gangy nebo do Číny.

Po vymezení Heartlandu se autor zaměřuje na eurasijský Rimland. Spykman se domníval, že tento region je přirozeným domovem „obojživelných států“, které se orientují jak na moře, tak i na kontinent. Toto je podle Meinigova názoru nesprávné zjednodušení, neboť orientace těchto států na moře či na kontinent byla určována politickou a ekonomickou situací konkrétní kulturní skupiny obývající daný stát v určité době. Na příkladu Číny Meinig dokládá, že tuto zemi, ačkoli se nachází v oblasti Rimlandu, nelze pokládat za mořskou moc ani za „obojživelný stát“. Její základní kulturní charakter se vyvíjel v severní části v blízkosti pásma kontaktu s Heartlandem. Po většinu historie dominovali tomuto státu kontinentální lidé ze severu, a proto je Čínu nutné chápat primárně jako pozemní moc. Pouze v období, kdy se moc dostala do rukou skupin z jihu, se začal tento stát více zaměřovat na moře. Na základě kulturně-historických souvislostí je tedy nutné umístit Čínu do *Kontinentálního Rimlandu*. A jak je na tom Indie, další velký rimlandský stát? Tento obrovský poloostrov, zasahující hluboko do Indického oceánu, by se mohl zdát předurčen k tomu, že se stane domovem velké mořské síly, tedy že podle Meinigovy geopolitické terminologie bude součástí *Mořského Rimlandu*. Nicméně historie dokazuje, že až do doby evropské kolonizace neměla Indie s mořskou mocí téměř nic společného. Až v této době začínají vznikat velké přístavy jako Kalkata, Bombaj a Madras. Hovoříme-li tedy o oblasti Rimlandu, nesmíme se uchylovat ke kategorizacím a ke zjednodušením, týkajícím se orientace států této oblasti na souš či na moře. Je nutné znát historii těchto zemí, která je velmi pestrá a různobarevná.

Poslední důležitou geopolitickou zónou jsou ostrovy Vnějšího půlměsíce, které Meinig dělí na *Vnější ostrovy* a *Vnitřní ostrovy*. Oblast Vnějších ostrovů se orientuje na moře, zatímco v oblasti Vnitřních ostrovů převládá konvergence k souši. Zaměření těchto regionů není však jednoznačné, musíme je opět zkoumat v historickém a kulturním kontextu. Autor ve svém článku uvádí jako příklad Velkou Británii a Japonsko, které bývají do oblasti ostrovů Vnějšího půlměsíce umísťovány. O Velké Británii a o Japonsku prý geopolitici často tvrdí, že to jsou „*přirozené námořní velmoci, které jsou ke svému statutu předurčeny geografii*“.¹⁰ Ovšem logika „přirozenosti“ se nezdá být takto jednoznačná. Např. Británii v období římské nadvlády, ačkoli měla určité spojení s oblastmi za kanálem, můžeme stěží považovat za mořskou moc; anglosaská Anglie byla primárně zemědělským státem orientovaným na souš. I po dobytí Anglie Normany nekonvergovala tato země k moři, obrat nastal až za vlády Tudorovců, kdy se začíná válčit s Francií a obchodovat s baltskými státy. Až v 16. a 17. století začíná plně převládat orientace Angličanů na moře.¹¹ Naopak Japonsko bylo v 16. století jednoznačně Vnějším ostrovem. Japonští piráti a obchodníci pronikali do Čínského moře a ke konci tohoto století se tento ostrovní národ odvážil i na asijský kontinent. V polovině 17. století však nastává zvrat a Japonci se uzavírají před světem ve svém Vnitřním ostrově. Až ve druhé polovině 19. století se ostrovní stát znovu otevírá a Japonsko se stává téměř „archetypem Vnějšího ostrova“.

Jaké jsou funkční vztahy mezi pěti geopolitickými zónami, které Meinig vymezil? V průběhu historie se tyto zóny vzájemně ovlivňovaly, jak to popisuje např. Mackinder. Až do období 19. století se funkční vztah těchto oblastí prakticky nemění, změna přichá-

zí podle Meinigova názoru až v průběhu 19. století s příchodem průmyslové revoluce. Mořská moc začíná rychle a efektivně pronikat do vnitrozemí. Kontinentální Rimland je poevropšťován, obrací svou tvář k moři a na jeho pobřeží vznikají velké přístavy. Ovšem výhod průmyslového rozvoje začíná využívat i Heartland. Začínají se zmenšovat vzdálenosti a kolonizace rozlehlých kontinentálních oblastí začíná nabírat na obrátkách. Mezi kolonizací Rimlandu a kolonizací Heartlandu je však podle Meinigova názoru podstatný rozdíl; Rusové byli kolonizátoři, kteří „vyplňovali a zkulturnovali prostor“, zatímco západní námořní velmoci kolonizovali území, která již byla „kulturně vyplněná“.¹² Tato výhoda Heartlandu se plně projevuje po skončení druhé světové války, kdy se evropský koloniální systém v Asii rozpadá a téměř vymizí, zatímco centrální Asie se dále rusifikuje a plně integruje do jediného státu. Imperiální „kořeny“ Sovětského svazu jsou tedy nepochybně mnohem silnější než v případě evropských koloniálních mocností. Jak se evropské koloniální mocnosti začínají z eurasijského Rimlandu stahovat, začíná se tato oblast odvracet od moře a znovu se orientuje na souš. Komunistický režim v Číně je přesným opakem předchozího nacionalistického režimu, který konvergoval k moři. Čína se znovu stává zemí Kontinentálního Rimlandu. Indie se začíná orientovat na program rozvoje domácího průmyslu a soběstačnosti. Noví indiští vůdci navazují na tradici staré kontinentální Indie, jejíž páteří byla řeka Ganga. I oblast Suezského průplavu, která se od doby jeho vybudování stala součástí Mořského Rimlandu, se stává zónou politické nestability a sílícího nacionalismu a evropský vliv zde slábne. V Evropě dochází k ožívování vlivu Asie. Poválečné změny ve střední a východní Evropě jsou příkladem toho, jak kontinentální moc dobyla vnitřní část Mořského Rimlandu. Meinig tvrdí, že „navzdory stále důležitým obchodním svazkům se Západem ekonomiky satelitů Sovětského svazu jsou stále více formovány podle potřeb kontinentálního komunistického bloku. Tak byl znovu obnoven Kontinentální Rimland, který sahá od Polska až po Mandžusko.“¹³

Studená válka a geopolitika podle C. S. Graye

Poslední bipolární, avšak ryze realistickou a patrně nejkonfrontačnější geopolitickou teorii ve 20. století vytvořil Colin S. Gray. Po relativním uvolnění v 60. letech začíná během následujícího desetiletí mezi některými americkými teoretiky mezinárodních vztahů vítězit idea „druhé studené války“, která je navíc následně umocněna nástupem Reaganovy administrativy. Svým přístupem Colin S. Gray velmi dobře reprezentuje „jestřábi uvažování“ některých svých kolegů – expertů na bezpečnostní otázky USA – v období tvrdého soupeření se Sovětským svazem v oblasti mezinárodní politiky.

Colin S. Gray ve své práci *Geopolitics of the Nuclear Era: Heartland, Rimlands, and the Technological Revolution* z roku 1977 vychází z klasických teorií Halforda J. MacKindera a Nicolase J. Spykmana. Připomíná a zdůrazňuje princip věčného konfliktu mezi mocnostmi Heartlandu – Sovětským svazem – a mořskou aliancí pod vedením Spojených států. USA musejí v tomto konfliktu bránit eurasijský Rimland, neboť je v jejich životně důležitém bezpečnostním zájmu, aby se tato oblast nedostala pod kontrolu SSSR a jeho spojenců. Heartland a Rimland podle zákonů klasické geopolitiky totiž nesmějí být nikdy ovládnuty pouze jednou mocností. Spojené státy a jejich spojenci sice mají pro tento úkol dostatek lidských i materiálních zdrojů, avšak existuje nebezpečí, že podcení velikost a závažnost sovětské hrozby.

V 70. letech 20. století Spojené státy podle autorova názoru skutečně neberou na vědomí závažnost mezinárodněpolitické situace. Gray v zahraniční politice USA zcela postrádá silový přístup. Ti, kdo zahraniční politiku spoluutvářejí, zapominají, že předmětem jejich zájmu by mělo být fyzické přežití. Tento cíl však nelze naplnit bez použití síly. Colin S. Gray se tedy snaží vnést do politického uvažování Američanů více *realismu*. Sílu však nechápe pouze jako pojem s negativním zabarvením. Nezávisí přece zachování politických, ekonomických a sociálních svobod, kterých si americká společnost tak cení, na ochotě a schopnosti USA promítat do mezinárodních vztahů svou sílu, aby mohly být ty-

to hodnoty ubráněny? Podle názoru Graye jsou tedy mezinárodní vztahy silovými vztahy. Porozumět jejich souvislostem nám umožní geopolitická analýza, s jejíž pomocí lze rozpoznávat a rozlišovat trendy, historické souvislosti a aplikovat je na současné bezpečnostní problémy světové politiky v globálním měřítku. Zatímco silovým vztahům je nepochybně vlastní dynamičnost, můžeme též tvrdit, že státy mnohdy ve své zahraniční politice sledují určitý stálý kurz, který vychází z historických a geografických skutečností. Gray se však brání tomu, aby byla jeho teorie spojována s *geografickým determinismem*. I když jsou geografické faktory ovlivňující politiku relativně stálé a neměnné, neznamená to podle jeho názoru, že by „politiku determinovaly a že by na jejich základě musely být přijímány specifické a neměnné koncepce zahraniční politiky“.¹⁴ Geografické faktory otevírají možnosti formování velmi široké škály politik, které mohou či nemusejí využívat geopolitických zákonitostí.

Gray chápe geopolitickou kontinuitu SSSR podobně jako Mackinder. V SSSR se podle jeho názoru vládne stejně jako za Svaté Rusi a sovětská socialistická povinnost prý velí vést boj s nepřáteli socialismu, zatímco ruské dědictví říká, že mír je pouze obdobím pro přípravu na další válku. Ruská/sovětská historie je příběhem válek doslova o fyzické přežití a ruské hranice se v souladu s organickým pojetím státu zdají být místem, kde se bojuje. Toto historické dědictví samozřejmě není pouze specifickým a jedinečným rysem Ruska, je však hodně vzdáleno liberálnímu optimistickému myšlení Západu, zvláště Spojených států.

Autor ve svém textu zdůrazňuje, že by SSSR mohl v budoucnu využít geopolitických faktorů k prosazení svých zájmů. Západní Evropa by se nemusela ubránit bleskové invazi ze strany Sovětů, neboť jí chybí dostatečný geografický prostor, zatímco pozemní a vzdušné síly SSSR mohou být umístěny hluboko ve vnitrozemí, což se ukázalo jako velmi důležité např. v období druhé světové války. Historie ukazuje, že překvapivý „blitzkrieg“ má šanci na úspěch, alespoň ve své počáteční fázi. Aby stát bleskový útok přežil, potřebuje nejen čas, ale i *prostor* na mobilizaci svých sil. Evropské části NATO však tento prostor chybí. Rezervní síly nelze transportovat přes Vnitřní oceán včas a v dostatečném počtu. Z toho vyplývá, že USA musejí mít eminentní zájem o udržení evropské části NATO. Kdyby se totiž Sovětský svaz stal v této oblasti hegemonom, znamenalo by to okamžitý přesun v globální rovnováze sil. Výhoda SSSR týkající se projekce síly v západní Evropě by mohla v konečném důsledku vést k hegemonii této mocnosti nad celou Eurasií a Afrikou. Jestliže se sovětským vůdcům podaří dosáhnout efektivní kontroly nad celou západní Evropou nebo jestliže se jim podaří vyjmout evropskou část NATO z amerického bezpečnostního systému, pak již nebude pro SSSR nic nemožné. Přestože je kontrola poloostrovní Evropy pro splnění sovětských ambicí velmi důležitá, oblast Dálného východu může také hrát jistou roli, i když spíše v dlouhém období. Jak Mackinder, tak i Spykman umístili Čínu do Vnitřního či Vnějšího půlměsíce, respektive do Rimlandu, a to z důvodů hrajících roli v jejich období. Technologická slabost Číny a nedostatečná industriální rozvinutost umožňují Sovětskému svazu dýchat, avšak postupem času se bude muset stát s více než miliardou obyvatel začít hlásit o své místo na výsluní v oblasti Dálného východu. Grayovi se tedy zdá, že Mackinderovy predikce o síle Heartlandu z roku 1904 platí pouze pro oblast Evropy. Pravděpodobně však SSSR brzy přijde o svou geografickou výhodu na Dálném východě a v jihovýchodní Asii. V případě oblastí Rimlandu sousedících s Indickým oceánem se autorovi zdá situace velmi nejednoznačná a nejistá. V této souvislosti zdůrazňuje strategický význam oblasti Perského zálivu, protože sovětská hegemonie v tomto regionu by též měla velký vliv na mezinárodní vztahy.

Ostrovní charakter a oceánské vzdálenosti, které oddělují Severní Ameriku od Asie a Evropy, mají stále velký vliv na zahraniční a bezpečnostní politiku Spojených států, což se však Grayovi vůbec nelíbí. Na příkladě Vietnamu lze uvést, že severovietnamští vůdci správně odhadli, že jejich zájem o budoucnost jižního Vietnamu je mnohem silnější než zájem USA. „Američané přišli a mohou i odejít, zatímco Vietnamci ze severu a jejich sym-

*patizanti z jihu budou ve Vietnamu podle zákonů geografie vždy.*¹⁵ Podobným případem je to, že si všechny evropské národy uvědomují geopolitickou skutečnost, že Sovětský svaz je „evropskou mocností“, zatímco Spojené státy jsou „mocností v Evropě“, což je podstatný rozdíl. Současná americká vojenská přítomnost v Evropě je pouze určitou etapou americké politiky (sice relativně dlouhou, avšak stále pouze etapou). Transoceánská vzdálenost přítom není podle autorova názoru tou pravou skutečností, která ovlivňuje zájem Američanů o dění v různých oblastech světa. Pro Spojené státy je výhodou, že většina oblastí eurasijsko-afrického Rimlandu je z oceánu relativně snadno dostupná, neboť oceánské trasy spíše *spojují*, než *rozdělují*. Z hlediska ekonomie dopravy nehraje velká transoceánská vzdálenost podstatnou roli. Stále platí, i když snad s výjimkou Evropy, že světové oceány mohou být považovány za vnitřní trasy a komunikace námořní aliance, která má své srdce v Severní Americe a která může projektovat svou sílu různými směry s komparativní výhodou vůči mocnosti Heartlandu – Sovětskému svazu. Vzdálenost není totiž jediným faktorem, jenž je důležitý pro ekonomii dopravy; ekonomie dopravy má též velmi silnou *psychologickou dimenzi*. V roce 1938 např. Neville Chamberlain pronesl výrok, že Československo je velmi vzdálená země. Z hlediska psychologie bylo Československo opravdu pro mnoho jeho spoluobčanů zcela neznámou, neurčitou a vzdálenou zemí střední Evropy. Jestliže je tedy obrana států Rimlandu záležitostí komparativní výhody v ekonomii dopravy, potom by bývaly USA měly ve vietnamském konfliktu zvítězit během relativně krátké doby. Podle názoru Graye není správné tvrdit, že schopnost projektovat sílu klesá s rostoucí vzdáleností, avšak lidské vnímání dodává této nesprávné domněnce relevantnost. Není již tak nesmyslné tvrdit, že se zájem lidí a jejich znalosti o určitých regionech mění v nepřímé úměrnosti s rostoucí vzdáleností. V našem myšlení jsou obsaženy psychologické mapy, nikoli mapy založené na analýze tunokilometrů. Schopnost projektovat sílu a vůle ji projektovat neznamenaají totéž, což určitě platí i pro americkou ostrovní společnost 70. let 20. století.

Geopolitika Colina S. Graye tedy jednoznačně bojuje proti psychologickým mapám, proti pocitu ostrovnosti a proti relativní spokojenosti Američanů. Nelze podle jeho názoru usnout na vavřínech a nechat expanzionistický SSSR jednat. Je nutné se mu postavit na odpor silou či hrozbou použití síly a deklarováním připravenosti a ochoty ji použít a nezapomenout přitom na geopolitické zákonitosti, jejichž znalost se může v tomto boji ukázat jako obrovská výhoda.

II. MULTIPOLÁRNÍ (PLURALISTICKÉ) GEOPOLITICKÉ TEORIE

Geostrategické a geopolitické regiony podle S. B. Cohena

Ačkoli geopolitická teorie Američana *Saula B. Cohena* časově předchází teorii Colina S. Graye, mívá svým způsobem „mnohem více vpřed“, neboť k tehdejšímu bipolárnímu vidění světa přidává multipolární dimenzi. Saul B. Cohen ve své práci *Geography and Politics in a World Divided* z roku 1964 zdůrazňuje, že v rámci obou antagonistických bloků studené války existují určité dezintegrační tendence a objevují se některá regionální seskupení na vyšší úrovni než státní. Regionalismus je nejsilnější v geopoliticky „nejvyzrálejších“ oblastech světa, zatímco nacionalismus je nejsilnější v nejméně rozvinutých regionech. Regionalismus je reakcí na rigiditu bipolárního systému, kterému dodává dynamičnost. Cohen nechápe bipolaritu a multipolaritu jako něco, co se navzájem vylučuje, ale co oba systémy spojuje, neboť se mu zdají komplementární. Přitom kritizuje teorie Mackindera a Spykmana: „*V jaderném věku jsou myšlenky dosažení svrchovanosti a dominance poněkud nevhodné. Stejně tak idea zadržování a bránění pozemní pevnosti v přístupu k moři je dávno zastaralá. Myšlení v kategoriích Heartland – Rimland způsobilo, že Spojené státy na sebe vzaly příliš mnoho závazků. Svobodný svět se stal obětí mýtu; mýtu inherentní jednoty Světového ostrova, jednoty Heartlandu či jednoty Rimlandu. Dalším mýtem je víra ve skutečnost, že mořské mocnosti nebudou schopny udržet své postavení ve*

*světě, pokud nebudou schopny udržet vládu nad celým eurasijským pobřežím. Toto je mýtus, který má své kořeny v pracích Mackindera a Spykmana.*¹⁶

Ve své geopolitické koncepci Cohen zavádí kategorie *geostrategické* a *geopolitické* regiony. Geopolitické regiony jsou z hlediska hierarchie na nižší úrovni než jim nadřazené geostrategické regiony. Geostrategické regiony mají v mezinárodní politice strategický význam, zatímco geopolitické regiony mají taktický význam. Geopolitické regiony jsou podle Cohena názoru kulturně, politicky a ekonomicky spíše homogenní. Geostrategické regiony se homogenností nevyznačují, autor je definuje na základě vzájemného působení velkých částí světa v globálním měřítku.

Prvním geostrategickým regionem je *na obchodě závislý námořní svět* a druhým je *eurasijský kontinentální svět*. První geostrategický region je podle autorova názoru tvořen pěti geopolitickými regiony, k nimž patří *Angloamerika* (včetně karibské oblasti), *Jižní Amerika*, *přímořská Evropa* plus *Maghreb*, *Subsaharská Afrika* a *ostrovní Asie s Oceánií* (včetně ostrovů Dálného východu). *Eurasijský kontinentální svět* se skládá ze dvou geopolitických regionů, kterými jsou *Heartland* spolu s východní Evropou a *východní Asie*. Mimo oba geostrategické regiony Cohen umísťuje ještě další dva geopolitické regiony, a to *jihovýchodní Asii* a *Blízký a Střední východ*. Tyto dvě oblasti tvoří tzv. *pásmo otrěsů*, které se vyznačuje politickou nestabilitou a velkou roztržičností. Zároveň toto pásmo pokládají oba geostrategické světy za důležité a vedou o něj boj. Zvláštní statut samostatného geopolitického regionu Cohen přiznává též jižní Asii. Indický subkontinent má podle jeho názoru potenciál potřebný k tomu, aby se stal třetím geostrategickým regionem: „*Indie je středobodem jižní Asie, neboť má nesmírný geopolitický význam v tom, že může efektivně udržovat rovnováhu sil v Asii.*“¹⁷ V Cohenově době se totiž začíná objevovat fenomén tzv. třetího světa, ovšem ve smyslu nezúčastněných zemí, který se stává alternativou k tzv. prvnímu a druhému světu, a Indie se Cohenovi jevila jako největší a nejsilnější z těchto nových států. Význam jihoasijského regionu však nechápe v tradičním smyslu jako centrum s velkou kumulací moci, nýbrž jako alternativu nabízející místo konfliktu spolupráci.

Cohen věří, že multipolární svět může být bezpečnější než ten, který je založen na bipolaritě. Světový systém, jenž je polycentrický a zároveň hierarchický, se může nacházet ve stavu dynamické rovnováhy. Rigidita bipolárního světa naopak podporuje nespokojenost, která má svůj původ ve strnulosti ideálů, které zastarávají, což může způsobovat růst nestability a násilí. V takovém světě neexistuje místo pro změny, avšak potenciál pro změny je „*nezbytným faktorem pro geopolitický život*“.¹⁸

Nová geopolitika

V 80. letech se ve světě geopolitiky začíná hovořit o tzv. *nové geopolitice*. Jestliže chceme dát geopolitice přívlastek *nová*, musíme nejprve vymezit, co je to *stará geopolitika*. Stará geopolitika se podle teoretiků nové geopolitické školy vyznačovala *redukcionismem*, zkoumala výhradně geografické faktory a jejich vliv na geopolitiku na úkor ostatních faktorů (např. ekonomických, politických nebo sociálních). Další charakteristikou *staré geopolitiky* je její *geografický determinismus*. Nová geopolitika se snaží zaujmout nový přístup ke zkoumání mezinárodních vztahů z geografického hlediska, v němž se objevují i jiné faktory než pouze geografického rázu. Nejdůležitějším rysem školy nové geopolitiky je však rozhodné zavržení geografického determinismu výměnou za tzv. *posibilitický přístup*. Ten má však své základy již v 60. letech 20. století, které položili američtí politologové *Harold* a *Margaret Sproutovi*.

Harold a Margaret Sproutovi přicházejí s tzv. *teorií environmentální triády*. Environmentální triádu tvoří: 1) subjekt, 2) okolí subjektu, 3) vzájemný vztah subjektu se svým okolím. Subjektem může být aktér mezinárodních vztahů (respektive jakýchkoli vztahů) na jakékoli úrovni, tedy např. jednotlivec, zájmová skupina, stát nebo nadnárodní seskupení. Zaměříme-li se na vztah subjektu (aktéra) s jeho okolím, které Sproutovi nazývají *milieu*, zjistíme, že geografický determinismus je pouze jednou formou vztahu subjektu

s jeho prostředím (okolím). V takovém případě je vztah příčiny a následku jednosměrný, vychází pouze ze strany milie. Sproutovi tvrdí, že „*existuje mnoho možností vztahů mezi subjektem a prostředím, kdy i subjekty samy mohou činit rozhodnutí a mohou být samy příčinou změn*“.¹⁹ Pokud tedy vztah příčina – následek ve vztahu aktér – prostředí obrátíme, můžeme hovořit o (*environmentálním/geografickém*) *posibilismu*. Iniciativa je pak na straně člověka, nikoli milie. V posibilistické doktríně milie člověka „do ničeho nenutí“, představuje pro něj pouze soubor příležitostí a omezení. Posibilistický přístup znamená, že aktér má neomezené možnosti volby.

Sproutovi svou teorii environmentální triády doplňují o další rozměr, kterým je *pravděpodobnost*. Pokud spojíme posibilismus s pravděpodobností, pak lze možným volbám subjektu přiřadit různou pravděpodobnost. Subjekt reaguje na své milie tak, jak jej vnímá, přičemž svým možnostem volby přiřazuje různou pravděpodobnost, v důsledku interpretace svého okolí a na základě svých předchozích zkušeností. Environmentální triáda tak získává další komponentu, kterou je *kognitivní behaviorismus*. Sproutovi nazývají tuto dimenzi *psychologickým milie*. Při aktérově volbě tedy hraje důležitou roli jeho způsob vidění a interpretace environmentálního milie.

Environmentální posibilismus manželů Sproutových se stává základním teoretickým východiskem představitelů americké nové geopolitické školy.²⁰ K jejím nejvýznamnějším představitelům patří Harvey Starr, Benjamin A. Most, Michael Don Ward, Randolph M. Siverson, Paul F. Diehl, John O'Loughlin a Luc Anselin.²¹ Soubor příspěvků výše uvedených geopolitiků byl ve Spojených státech publikován v roce 1992 pod názvem *The New Geopolitics*.

Na teorii manželů Sproutových bezprostředně navazuje profesor mezinárodních vztahů *Harvey Starr*. K posibilismu přiřazuje slovo *příležitost* (*opportunity*), zatímco pravděpodobnost či kognitivní behaviorismus spojuje s pojmem *dobrovolnost* (*willingness*). Pro chování a jednání aktérů mezinárodní politiky je podle jeho názoru důležitý jak charakter *příležitosti*, tak vlastnost *dobrovolnosti*. Příležitosti definuje jako „*celkový souhrn environmentálních omezení a možností, zatímco dobrovolnost je procesem volby, který vychází z velké škály alternativ*“.²² Podle Starrova názoru existuje nepřeberné množství možností, kdy lze při zkoumání mezinárodních vztahů aplikovat výše zmíněný přístup. Ve spolupráci s *Benjaminem Mostem* jej používá při studiu problému hranic mezi státy. Hranice chápali jako omezující faktory při vztazích mezi státy, které musejí tvůrci zahraniční politiky brát v úvahu. Dále se autoři zabývali šířením konfliktů ve světovém systému s důrazem na africký kontinent, přičemž objevili též jisté zákonitosti týkající se prostorového šíření demokracie.

Profesor geografie *John O'Loughlin* a geograf a ekonom *Luc Anselin* se snaží o spojení politické geografie a mezinárodních vztahů. Používají též metodologii Sproutových, Starra a Mosta a pokoušejí se pomocí prostorově orientovaného analytického rámce určit charakter a relativní důležitost geografických faktorů v mezinárodní politice. Z geografických faktorů pro ně hrají nejdůležitější roli *prostorová závislost* a *prostorová heterogenita*. Autoři používají prostorovou závislost a heterogenitu k modelování mezinárodních vztahů. Chování států podle jejich názoru ovlivňují následující tři faktory: domácí atributy státu, prostorová závislost (efekt sousedství) a prostorová heterogenita (regionální efekt). Aby se v mezinárodních vztazích objevil prostorový prvek, je nezbytné použít speciální metodologii *prostorové analýzy*, která již byla vyvinuta na konci 60. let.²³ Prostorová analýza využívá statistický aparát, přičemž data, která tato analýza zkoumá, mají atributy jak prostorové závislosti, tak i prostorové heterogenity. *Prostorovou závislost* autoři definují jako situaci, kdy „*hodnoty údajů v jednom místě jsou částečně určovány hodnotami údajů v sousedních místech, neboli kdy existuje shluk podobných hodnot údajů v prostoru, zatímco prostorová heterogenita se objevuje tehdy, jestliže existují systematické rozdíly v hodnotách údajů mezi subregiony (místy), například když jeden region (řekněme centrum) systematicky vykazuje vysoké hodnoty a jiný (řekněme periferie) vykazuje hod-*

noty nízké“.²⁴ Pokud se budou prostorové efekty (prostorová závislost, prostorová heterogenita atd.) při zkoumání mezinárodních vztahů opomíjet, nemohou být výsledky takovýchto studií podle názoru autorů nikdy plnohodnotné. Jestliže budeme např. ignorovat prostorovou heterogenitu a abstrahovat od místního a regionálního kontextu, řekněme např. při zkoumání vztahů mezi malými africkými státy, dopustíme se velké chyby, protože tyto malé státy tzv. třetího světa nemají schopnost hrát v mezinárodních vztazích úlohu, která přesahuje regionální kontext. Svět tedy nelze považovat za homogenní prostor, nýbrž za „*pestrou mozaiku heterogenních regionů*“.²⁵ Ovšem regionální geografie, která tradičně vidí regiony jako jedinečná místa vyznačující se originální kombinací charakteristik, se jako věda dostává na pokraj oblasti zájmu v oboru společenských věd, zatímco geografie, která se snaží hledat obecné zákonitosti a vysvětlení, byla vždy velmi populární, ačkoli opomíjí brát v úvahu důležité vztahy a procesy, projevující se pouze v rámci subsystémů a menších skupin. Geografové by měli podle názoru autorů zastávat „zlatou střední cestu“, regionální charakteristiky by měli chápat nejen jako produkt lokálních odezev na obecné procesy, ale i jako výsledek dlouhodobého působení sociálních, kulturních, politických a ekonomických procesů, které se v různých místech světa projevovaly rozdílným způsobem.

Kritická geopolitika

Posledním a patrně nejvýznamnějším fenoménem geopolitické vědy na konci 20. století se stala tzv. *kritická geopolitická škola*. Tento přístup nelze chápat jako nějakou všeobecnou teorii geopolitiky. Nespočívá ve snaze nějakým způsobem definovat pojem geopolitika, ale spíše poukazuje na problémy, které geopolitika vnáší do mezinárodních vztahů a snaží se vyvrátit její nevinost. Bojuje tak vlastně proti klasické geopolitice a kritizuje její negativní důsledky pro lidskou společnost. K nejvýznamnějším představitelům kritické geopolitické školy v USA patří Richard Ashley, Simon Dalby a Gearóid O'Tuathail.

Richard Ashley o sobě dává vědět již na počátku 80. let, kdy začíná vést polemiku se školou neorealismu. Ve druhé polovině 80. let přichází se svou teorií *disidentních mezinárodních vztahů* – s projektem, jenž nepoužívá pro mezinárodní vztahy jazyk a pojmosloví univerzalizmu, nýbrž klade důraz na jedinečnost a originalitu, přičemž používá analogii s činností disidenta, který se musí odpoutat od globalizovaného pojetí světa a musí „*zpřetrhat všechny svazky se svou vlastní zemí, se svým pohlavím, s jazykem a stát se pouze suverénním člověkem*“.²⁶ Ashley spolu se svým kolegou Walkerem publikuje v roce 1990 v časopise *International Studies Quarterly* článek nazvaný *Disidentství v mezinárodních vztazích*, v němž se zaměřuje na „*vnitřně danou mnohosmyslnost či nejednoznačnost*“ v mezinárodních vztazích. Mezinárodní vztahy jsou podle autorů zmíněného článku nejasné, neurčitě, nejisté, chaotické a bez řádu, zatímco teorie mezinárodních vztahů běžně pracuje s fixními kategoriemi, s jednoznačně definovanými pojmy, se stálými hodnotami a s přesně ohrančenými entitami. Realita podle jejich názoru přináší „*deteritorializovaná místa, kde není jasná identita jedince ani společnosti a o významu se vždy pochybuje*“.²⁷ Cílem teorie disidentních mezinárodních vztahů je „*problematizovat teritorializaci globálního politického života a hranice vytvářející působení moderního diskurzu, který odděluje subjekt od objektu, racionalitu od iracionality, vnitřek od vnějšku, a logiku historie podrobit skeptickému pochybování*“.²⁸ Tím, že autoři kritizují moderní diskurz, zároveň kritizují i klasickou geopolitiku, která tento diskurz pomáhala spoluutvářet.

Na teorii disidentních mezinárodních vztahů navazuje americký politický geograf *Simon Dalby*. Disidentní mezinárodní vztahy podle jeho názoru popisují „*jinakost*“, která se odráží v konstrukci pojmů jako např. „*jinaká*“ osoba, „*jiná*“ skupina, „*jiná*“ kultura, rasa, národnost či politický systém, které se dostávají do kontrastu s pojmy jako „*moje*“ osoba, „*naše*“ skupina, „*naše*“ rasa atd.²⁹ Specifikování rozdílnosti a jinakosti je podle Dalbyho názoru konstrukcí prostoru, do něhož se tato jinakost odsouvá, přičemž osoba, která specifikuje rozdílnost, je umístěna ve výhodnější pozici než jinakost, která se stává něčím podřadnějším. Definice jinakosti je spojena s „*vyločením*“ a vyloučení má podle Dalbyho

názoru vždy prostorovou dimenzi. Vyloučení jinakosti a přijetí stejnosti autor považuje za „nezbytný geopolitický moment“ neboli za „základní proces geopolitiky“, přičemž oba procesy (vyloučení a přijetí) se navzájem doplňují. Z geopolitického hlediska znamenají tyto procesy rozdělování území mezi jinakost a stejnost. Jinakost je podle jeho názoru vnímána jako rozdílná až přímo nepřátelská; „my jsme stejní co do národnosti, jazyka a kultury, zatímco oni pro nás znamenají hrozbu“. Proces vytváření identity a rozdílnosti je tedy procesem geopolitickým, neboť má vždy prostorový rozměr. Výše popsané skutečnosti mají podle Dalbyho názoru velký vliv na formování diskurzu „bezpečnosti“ v období studené války. Západ prý takto ospravedlňuje potřebu vytváření bezpečného státu, jenž je chráněn zastrašovacími účinky jaderných zbraní. Bezpečnost bývá definována v negativním vztahu k jinakosti jako vyloučení hrozeb ze strany vnějšího nepřítele.

Za nejvýznamnějšího představitele americké kritické geopolitické školy bývá považován profesor geografie *Gearóid O'Tuathail*. Těžištěm jeho práce je postmodernistická kritika klasické (modernistické) geografie, která podle jeho názoru není nevinnou vědou, nýbrž metodou, která dává vládcům právo organizovat, okupovat a spravovat prostor. Geografické poznatky vždy spíše sloužily k tomu, aby se vládcí seznamovali s objektem svého vládnutí a mohli jej efektivně spravovat. O'Tuathail zastává názor, že i dnes je boj o vlastnictví, ovládání a možnost spravovat prostor neoddelitelnou součástí světové politiky. „*V Chiapasu, v Čečensku, v Kurdistanu či ve Východním Timoru se jurisdikce centralizovaných národních států ze všech sil snaží eliminovat rozdílnost na okraj společnosti odsunutých národů a národností. Idealizované mapy z centra se střetávají s aktivně prožívanou geografii na periferii, což má za následek kulturní konflikty, války a přesuny lidí.*“³⁰ Autor hovoří o obrovském počtu uprchlíků, kteří opustili své domovy v důsledku etnických čistek ve Rwandě nebo na Balkáně, v důsledku etnických válek na Kavkaze, represí v Turecku či v Iráku.

Počátky moderního chápání geografie O'Tuathail vidí v 16. století. Středověká organizace a pojmové chápání prostoru se děly na církevním základě. Na konci této epochy se však rodí moderní chápání prostoru, které souvisí s myšlenkami státní suverenity. Filozofické základy chápání prostoru v této době pokládají Newton, Euklides a Galileo. Prostor vidí jako neurčitý, absolutní a homogenní. Pak už chybí jen malý krůček k moderní definici prostoru jako horizontálního uspořádání společně existujících míst, která lze jedno od druhého oddělit.³¹ Počátek modernismu O'Tuathail vysvětluje na příkladu Irska v polovině 16. století, kdy se tato země dostává pod nadvládu Angličanů. Pro alžbětinský stát bylo Irsko novým územím, které muselo být ovládnuto. Pro účely dobytí a porobení této oblasti sloužila kartografie, která měla mapovat „divoké a nezkracené území“. Pod anglickou jurisdikci se musely dostat všechny lesy, jezera, slatiny a hory. Bez map bylo Irsko pro anglickou administrativu nečitelným prostorem, „*dezorientujícím prostorem, jenž ještě nebyl územím*“.³² Funkcí kartografie byla přeměna dobytého prostoru v čitelné imperiální teritorium, které bylo možné spravovat. Prostor je přitom v modernismu nazírán z perspektivistického pohledu. Znamená to, že jej pozorovatel sleduje okem, které je jakoby mimo jeho tělo a jehož pohled je ryze objektivní, nezávislý na subjektu. Svět je považován za realitu, existující nezávisle na vědomí člověka. Vědomí člověka je od vnější objektivní reality odděleno. Vnímání je proces pasivního přijímání toku informací, které objekty okolního světa vyzařují. Oko pozorovatele je v klasické geopolitice umístěno v centrálním, od subjektu odděleném, a tedy „neutrálním a objektivním“ bodě, jímž v historii bylo sídlo vlády či královské autority. Vzniká tak jakýsi panoramatický pohled na svět, vycházející z místa sídla moci. Na tomto základě se rodí moderní geografické vědění, které od 16. století pomáhá zajišťovat centralizaci a imperiální expanzi moderního evropského systému států do celého světa. Vztah subjekt – objekt předpokládá, že subjekt je schopen poznávat okolní objekty, a tudíž je i přizpůsobovat ke svému obrazu, respektive je ovládat. V přeneseném významu lze toto kulturní dědictví evropské filozofie aplikovat i na politiku, vzniká tak vlastně základ pro ospravedlnění snahy ovládat co nejvíce území

a organizovat je podle své vlastní vůle. Kritická geopolitika však musí podle názoru O'Tuathaila problematizovat vztah mezi subjektem a objektem.

Za nejrepresentativnější příklad modernisticky chápané geografie pokládá O'Tuathail dílo Halforda J. Mackindera. Mackinderovo pojetí historie jako předkolumbovské, kolumbovské a postkolumbovské epochy implikuje podle jeho názoru skutečnost, že na počátku 20. století se svět jeví jako uzavřený systém, kdy již není možné vést boj o geografický prostor, aniž by státy nenarazily na zájmy jiných států. Svět mezinárodních vztahů je tedy globalizován. Chaos neznámého prostoru je nahrazen civilizovanými jistotami vědecky podložené a jediné správné geografie – geografie, která celý svět spojuje pod jeden horizont, jež je možné vidět z perspektivy centrálního bodu, jako bychom sledovali panoramatický obraz, který byl v Mackinderově době velmi populární. Je to však pohled, založený na modernistickém vidění světa, pohled oka subjektu, jenž chce všechny objekty kontrolovat a ovládat. Dále je tento Mackinderův pohled ovládán touhou vidět globální svět ve své jednotě, a proto je všechna historie umístěna do prostoru a redukována na bezčasový Východ a Západ, mořskou a pozemní moc, pivotní oblast, Vnější či Vnitřní půlměsíc. Je to podle názoru O'Tuathaila „*racionalistický pohled imperialisty, který chce eliminovat nejasnost, nahodilost a (barbarský) chaos mezinárodních vztahů*“.³³

Jaká by však měla být úloha geografie, respektive geopolitiky v postmoderním světě? Pojem geopolitika se podle autorova názoru od přelomu století, kdy se poprvé objevil, neustále vyvíjí až do dneška, kdy zažíváme neobvyklou „inflaci výskytu tohoto slova“. Geopolitika není podle autorova názoru pojem, který má svůj vnitřní význam, ale je záležitostí diskurzu, přičemž toto slovo, kdykoli je uváděno, evokuje velké množství otázek. Je to problematika, kterou lze nejlépe pochopit v daném významovém a historickém kontextu.³⁴ Dále autor přidává postřeh, že geopolitika není pouze diskrétní činností několika moudrých lidí, kteří hovoří jejím jazykem, nýbrž je aktivní součástí každodenní praxe mezinárodních vztahů. A navíc většina toho, co geopolitika vytváří, je součástí praxe mezinárodních vztahů, zatímco formální teorie tvoří jen nepatrnou část. Nemožnost zkoumat geopolitiku mimo její kontext a skutečnost, že je záležitostí diskurzu, autor dokazuje na základě tzv. dekonstruktivistického filozofického přístupu. Pojem geopolitika má prý celou řadu významů, až si může člověk myslet, že neznamená vůbec nic. Jestliže však o něčem tvrdíme, že je to nepřesné, nebo že to nemá správný význam, předpokládá se, že známe přesný význam pojmu. Dostáváme se tak do pasti logocentrismu západní civilizace, která teoretizuje lidské myšlení a diskurz a přisuzuje pojmům přesný význam, který je jim dán zvnějšku. Termíny a pojmy však samy o sobě žádný význam nemají. Všechny pojmy získávají v rámci diskurzu svůj význam až při vymezení jejich protikladu. Jestliže tedy chceme vymežit pojem geopolitika, musíme nejprve vědět, co geopolitika není. Pojmy jsou dále součástí řetězců jiných pojmů, s nimiž jsou ve vzájemném vztahu. Získávají svůj význam až v určitém kontextu. Geopolitiku nemůžeme tedy vytrhnout z kontextu, v němž se používá, lze ji studovat pouze ve vztahu k určitým souvislostem. Dekonstruktivistický pohled nemůže tedy odpovědět na jednoduše položenou otázku: „*Co je to geopolitika?*“ Lze pouze zkoumat, jaký měla geopolitika a geopolitická tradice význam v různých obdobích a v různých souvislostech.

Po přečtení těchto řádků nemusí být čtenáři stále zřejmé, co to kritická geopolitika ve skutečnosti je. Na závěr bych chtěl tedy citovat pasáž z O'Tuathailovy knihy *Critical Geopolitics*, v němž se autor snaží určitým způsobem tento pojem uchopit. „*Kritickou geopolitiku nelze chápat jako nějakou všeobecnou teorii geopolitiky ani jako její negaci. Je to přístup, který trvá na kontextualitě geografie a politiky. Kritická geopolitika parazituje na tom, co je předmětem jejího zájmu. Kritická geopolitika je taktickou formou vědění. Nenabízí strategickou perspektivu experta na zahraniční politiku, který redukuje čas na prostor a nabízí izolovaný autoritativní pohled na území, přičemž jej činí globálním, viditelným a objektivizovaným. Její pole působnosti je mobilní, je to gerila, která používá to,*

*co jí přijde pod ruku a která operuje v terénu, jenž je ovládán hegemonní politickou vůlí, a bojuje proti homogenizaci heterogenního.*³⁵

- ¹ Slovo geopolitika je odvozeno z řeckých slov geo (země) a politikos (náležející státu). Geopolitika tedy zkoumá vztah země (respektive prostoru) a státu. Jako první použil tento termín na sklonku 19. století Švéd Rudolf Kjellén.
- ² Cit. dle Parker, G.: *Geopolitics: Past, Present and Future*. London and Washington: Pinter, 1998, s. 27.
- ³ Skytové byli iránský kmen kočovníků, který žil v prostoru od dolního Dunaje k severnímu Donu.
- ⁴ Na rozdíl od Mahana, kterému se převaha mořské moci nad vnitrozemskou jevila jako trvalá i před obdobím zámořských objevů, Mackinder rozlišuje i předkolumbovské období, v němž byla převaha na straně pozemní moci vzhledem k větší mobilitě kočovníků.
- ⁵ Mackinder, Halford J.: *Democratic Ideals and Reality*. London: Constable and Company Ltd., 1919, s. 206.
- ⁶ Mackinder, Halford J.: *The Round World and Winning of the Peace*. *Foreign Affairs* 21, 1943, s. 595–605, cit. s. 601.
- ⁷ Tamtéž, s. 604.
- ⁸ Cit. dle Glassner, M. I.: *Political Geography*. New York: John Wiley Sons, Inc., 1993, s. 228.
- ⁹ Americkou obranu Rimlandu v počátcích studené války kritizoval Alexander P. de Seversky. Tento americký geopolitik ruského původu pokládal angažování v konfliktech v Rimlandu a udržování námořních základů v zámoří za zbytečné plýtvání prostředky Američanů. Ve své práci *Air Power: Key to Survival* (1950) nabízí alternativu – velké investice do budování silného letectva, neboť podle jeho názoru je letecká síla nadřazená jak pozemní, tak i námořní síle. Na mapě světa se středem na severním pólu autor dokládá strategický význam letectva, neboť USA a SSSR se takto dostávají k sobě velmi blízko.
- ¹⁰ Meinig, Donald W.: *Heartland and Rimland in Eurasian History*. *The Western Political Quarterly* 9, 1956, s. 553–569, cit. s. 561.
- ¹¹ V této souvislosti se nabízí srovnání Meiniga s Mahanem. Mahanova geopolitická vize je jednoznačně deterministická; Velká Británie je podle jeho názoru z geografického hlediska předurčena k tomu, aby se stala námořní velmocí. Naproti tomu Meinig nepovažuje geografické faktory za determinující, protože důležitou roli hraje i lidský faktor.
- ¹² Blíže viz Meinig, Donald W.: cit. stať, s. 564–565.
- ¹³ Tamtéž, s. 566.
- ¹⁴ Gray, Colin S.: *The Geopolitics of the Nuclear Era: Heartland, Rimlands, and the Technological Revolution*. New York: Crane, Russak Company, Inc., 1977, s. 6.
- ¹⁵ Tamtéž, s. 60.
- ¹⁶ Cit. dle Parker, G.: cit. dílo, s. 135.
- ¹⁷ Cit. dle tamtéž, s. 129.
- ¹⁸ Na tomto místě se nabízí srovnání Cohenovy teorie geostrategických a geopolitických regionů s Haushoferovou teorií panregionů. Svět se podle Haushoferova názoru skládá ze čtyř panregionů – z Panameriky, z Euro-Afriky, z Panruska (včetně Persie a britské Indie) a z Dálného východu (Australasie). V každém panregionu vždy dominuje sever a jeho periferie je jih. Přitom ideologickou základnou, která integruje každý panregion, je jeho tzv. pan-idea neboli nadnárodní idea, která má snahu projevovat se v prostoru. Haushoferova teorie je tedy stejně jako Cohenova jednoznačně multipolární, i když se spíše jeví jako „konfliktní“, zatímco Cohenovu teorii můžeme označit jako „kooperační“.
- ¹⁹ Cit. dle Starr, Harvey: *Joining Political and Geographic Perspectives – Geopolitics and International Relations*. In: *The New Geopolitics*. Edited by Michael Don Ward. Philadelphia: Gordon and Breach, 1992, s. 3.
- ²⁰ Novou geopolitiku lze též chápat v širším významu jako fenomén 70. let 20. století, kdy dochází k oživení geopolitické vědy v USA a ve Francii. Ve Spojených státech se v tomto období o popularitu geopolitiky zasloužil státní tajemník Henry Kissinger, který ji začlenil do své koncepce zahraniční politiky. Slovo geopolitika však používal spíše vágně ve významu politiky udržování rovnováhy sil mezi supervelmocemi.
- ²¹ Zmíněné autory nelze pokládat pouze za geopolitiky, někteří z nich se zabývají i jinými obory (např. politikou, ekonomikou, historií a samozřejmě i geografii).
- ²² Starr, Harvey: cit. stať, s. 4.
- ²³ Viz Berry, B. – Marble, D.: „Spatial Analysis“. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1968.
- ²⁴ O’Loughlin, John – Anselin, Luc: *Geography of International Conflict and Cooperation – Theory and Methods*. In: *The New Geopolitics*, cit. dílo, s. 21.
- ²⁵ Tamtéž, s. 16.
- ²⁶ Cit. dle O’Tuathail, Gearóid.: *Critical Geopolitics*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, s. 170.
- ²⁷ Cit. dle tamtéž, s. 170.
- ²⁸ Cit. dle tamtéž, s. 171.
- ²⁹ Cit. dle tamtéž, s. 179.
- ³⁰ Tamtéž, s. 2.
- ³¹ Takovéto vidění světa bylo kodifikováno vestfálským mírem v roce 1648.
- ³² O’Tuathail, Gearóid.: cit. dílo, s. 4.
- ³³ Tamtéž, s. 34.
- ³⁴ Na důležitost historického, sociálního a kulturního kontextu upozorňoval ve své práci již Donald W. Meinig.
- ³⁵ O’Tuathail, Gearóid.: cit. dílo, s. 68–69.